

Т.В. Сухова, студ.

МЕДИЧНА НОМЕНКЛАТУРА В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

У статті розглянуто лексико-семантичні групи "анатомічні назви", "назви на позначення тілесних ушкоджень та хвороб", "фармакологічна термінологія", "назви на позначення осіб, що займаються лікуванням або приготуванням ліків" та "назви процесів лікування". Виявлено специфіку семантичного групування, словотвору, виникнення, становлення і функціонування медичної номенклатури в староукраїнській мові XVI – першої половини XVII ст.

This article is devoted to lexico-semantic groups “anatomical names”, “names of physical injuries and illnesses”, “pharmacological terminology”, “names of the persons, engaged in treatment or preparation of medicines” and “names of processes of treatment”. In the article is revealed specificity of semantic grouping, also word-formation, origin, becoming and functioning of medical nomenclature in old ukrainian language XVI – first half XVII centuries.

Метою роботи є комплексне дослідження формування системи медичної номенклатури й виявлення особливостей її функціонування в староукраїнській мові XVI – першої половини XVII ст. Для створення цілісної картини розвитку української медичної термінології використано матеріали словника Памва Беринди "Лексіконъ словенорѡсскій и именъ тлъкованіє", що порівнюються з матеріалами сучасних літературного та діалектного функціональних рівнів мови, а також з іншими мовами, передусім слов'янськими.

Об'єктом дослідження є лексико-семантичні групи української медичної лексики XVI – першої половини XVII ст. Розглянуто групи "анатомічні назви", "назви на позначення тілесних ушкоджень та хвороб", "фармакологічна термінологія", "назви на позначення осіб, що займаються лікуванням або приготуванням ліків" та "назви процесів лікування", в межах яких чітко виділяються окремі підгрупи, вже достатньо сформовані в українській мові досліджуваного періоду.

Завданням дослідження: виявити, якою медичною номенклатурою послуговується староукраїнська мова кінця XVI –

першої половини XVII ст.; вказати на походження лексем, а в окремих випадках виявити їх найімовірніші етимології; визначити роль і місце іншомовних найменувань у системі української медичної лексики кінця XVI – першої половини XVII ст., а також з'ясувати співвідношення власне українських і запозичених медичних назв; дослідити структурні типи медичних номенів, вказати на основні словотвірні моделі.

Основним джерелом роботи є матеріали "Лексіконъ словенорѡсскїй и именъ тлькованїе" Памва Беринди, виданого 1961 року в Києві В.В. Німчуком. У дослідженні також використано матеріали етимологічних, медичних, морфемних, словотвірних і загальномовних словників. Дослідження історії значень слів допомагає глибше усвідомити лексико-семантичні зв'язки та взаємодію літературної мови з діалектами та іншими мовами. Серед дослідників української медичної термінології можна назвати В.Л. Карпову¹, В.В. Німчука², Т.В. Олещук³, В.А. Передрієнка⁴, В.У. Петришину⁵, О.Б. Петрову⁶, О.О. Потєбню⁷, І.В. Сабадош⁸, Ю.С. Сорокіна⁹. Ґрунтовний аналіз назв хвороб людей представлений у праці Г. М. Дидик-Меуш¹⁰ "Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI – XVIII ст."(2001). Українська медична термінологія досліджується й на рівні діалектології. До такої проблематики зверталися Я.Ю. Вакалюк (Ґуцульщина¹¹, Прикарпаття¹²), О.Миголинець¹³ (Закарпаття) та ін.

Українська традиційна медична наука має у своїй основі надбання дохристиянської медицини з переконанням предків у демонічному походженні хвороб, культурний спадок античності, розвинену науку киеворуського періоду та середньовіччя з його здобутками європейського значення. З XVI ст. вона переходить на якісно новий щабель свого розвитку: медициною починають займатися професійно. У цей час українських медиків готують не тільки у знаних вищих школах Західної Європи (Замойська академія), а й України (Львівський університет, Києво-Могилянська Академія). Цілкові імовірно, що у цей час українські науковці вже ознайомилися з Канонам Ібн-Сіні, виданим у Європі ще в 1476 р., чи з творами Гіппократа, які побачили світ латинською мовою у 1525 р. Випускник Академії Є. Славинецький першим серед слов'ян переклав трактат А. Везалія "Про будову людського тіла" і написав посібник зі шкільної гігієни.¹⁴

Сучасна українська термінологія є результатом багатовікового розвитку медичної науки. У ній акумульовані зусилля лікарів і вчених різних країн світу в пізнанні природи людини, будови й функцій організму, причин виникнення хвороб і розробки методів їх лікування.¹⁵ Розвиток сучасної медицини в Україні зумовлює потребу у розбудові медичної термінології та породжує інтерес до її поглибленого аналізу, вивчення її не тільки на сучасному рівні, а й у процесі становлення, в історичному розвитку. Українські медичні терміни беруть свій початок від появи самої нашої мови.

Історія становлення тематичних груп "анатомічні назви", "назви на позначення тілесних ушкоджень та хвороб", "фармакологічна термінологія", "назви на позначення осіб, що займаються лікуванням або приготуванням ліків" та "назви процесів лікування" відображає процес формування української медичної номенклатури – органічної підсистеми лексики української мови, підпорядкованої загальним законам її розвитку.

Еволюція, якої зазнала медична термінологія протягом свого становлення, залежала від власне лінгвальних (внутрішньомовні закони, міжмовні контакти, універсальні тенденції мови до регулярності, відтворення, економії мовних засобів, експресивності, точності передачі змісту понять, узагальнення і диференціації) та позамовних (соціально-історичний, культурний, психологічний, розвиток науки й освіти та ін.) чинників.¹⁶

Досліджувана в межах цих тематичних груп медична номенклатура за походженням неоднорідна. Усього до аналізу залучено 313 номінативних одиниць. Найчисельніший шар лексики належить до спільнослов'янського (праслов'янського) лексичного фонду – 79,8% (250 номінативних одиниць), й успадкований носіями мови від попередніх поколінь. Запозичені слова складають 20,2% (63 номі. од.). Це грецизми, що потрапили на український мовний ґрунт унаслідок культурних зв'язків Русі з Візантією і Болгарією – *ракъ* [Бер., 215], запозичення з латинської мови – *гагрена* [197], *канцеръ* [197] – гр. корені; *артиріу* [37], *спина* [185], *є́трактъ* [185], *плѣстръ* [82], *докторъ* [17] – через посередництво польської чи німецької мов – через безпосередні контакти і завдяки перекладам пам'яток природничо-наукового характеру, розповсюджених у тогочасній Європі. Також українська мова цього періоду багата на полонізми – *варги* [Бер., 141], *посполитаа хороба* [80], *припадки* [21], *ропа* [33], запозичення з німецької мови – *киталтъ* [9]. Також у мові

цього часу багато церковнослов'янізмів – *главоболеньє* [25], *чресла* [157], *чрево* [160] та ін. – це зумовлено історичною роллю церковнослов'янської мови у формуванні мови староукраїнської. Як зазначав А.І. Генсьорський, зіткнення церковнослов'янської мови з мовами східного слов'янства сприяло їх оформленню, збагачуванню структури східнослов'янських мов, які продовжували просуватися вперед і вдосконалюватися за внутрішніми законами свого розвитку.¹⁷

Значна кількість запозичень вказує на спілкування тогочасної української мови з іншими мовами світу, свідчить про розвиток національної культури та науки цього періоду; вона значною мірою сприяла розвитку семантичної структури слів, зокрема їх синонімії, антонімії та словотвірної варіативності.¹⁸

Запозичення часто ставали основою творення нових дериватів, але вже української мови. Таким чином утворені, наприклад, слова *аптыкаръ* [Бер., 223], *докторство* [17].

Засвоєння іншомовних медичних назв зазвичай відбувалося шляхом зміни їх графічного і звукового складу, морфологічної та словотвірної форми.

Основними морфологічними змінами можна вважати трансформацію закінчень і суфіксів та набуття нових афіксів у зв'язку із входженням в іншу словозмінну парадигму: *артиріи* [Бер., 37] – через польське *arteria* чи безпосередньо з лат. *arteria*, *пѣлсоваа жила* [180] – через нім. *puls* чи фр. *rouls* з сер.-лат. *pulsus*, *аптыкаръ* [233] – з нім. *apotheker* із введенням форманта -аръ або прибалт.-нім. *aptheker*, сер.-нж.-н. *arpeteker* та ін.

За словотвірною структурою номени цих лексико-семантичних груп поділяються на прості назви – *выспа* [Бер., 229], *языкъ* [10] та ін., складні – *главоболеньє* [25], *кривоокій* [253] та ін. і складені, або номінативні словосполучення – *банками кровь пѣцаю* [164], *згнилоє мѣсо* [197], *захожѣньє въ головѣ зъ горѣчки* [47] та ін. Найменування перших двох типів активно творяться морфологічним та лексико-семантичним способами. Найпоширеніший різновид морфологічного словотворення – афіксальний спосіб, у сфері якого можемо виділити префіксальний спосіб: *занадра* [Бер., 79], *оукосый* [253]; суфіксальний: *трѣтизна* [12], *жолтѣница* [212], *лѣкарство* [17]; префіксально-суфіксальний: *выходокъ* [183], *вѣдный* [17], *затвердѣлость* [217]. Частина слів утворена основоскладанням: *здоровѣдаваца* [180], *многочасное страданіє* – слово

многoвpeмeннoe [164]. Найбільша кількість медичних номенів утворюється за допомогою суфіксальних морфем.

Одним із найбільш продуктивних способів словотворення медичної лексики є синтаксичний. За ступенем семантичного стягнення лексем словосполучення поділяються на такі, що не мають переосмислених компонентів і характеризуються їх формальною розкладністю: *вoдoхoвaа жила* [Бер., 180], *зaгoєнoй рaнoй знaкъ* [166], та нерозкладні словосполучення, мотивація компонентів яких дещо стерта, переосмислена, з певним ступенем метафоризації: *дикoe мaсo* [197] 1. "гангрена – відмирання певного органа (його частини) чи більш або менш обмеженої ділянки тканин, що супроводжується зараженням крові" [ВТССУМ, 172]; 2. "ди́ке м'ясо – хворобливий наріст біля рани" [221]; *пoтpвoжeнa тѣлa* [Бер., 160]: "*кoрoткoe збoлeнє тѣлa*" [160].

На семантичному рівні нерідко відбуваються зміни обсягу та характеру значень запозичених слів, їх пристосування до лексико-стилістичної системи української мови (входження в синонімічні ряди), що є наслідком активного функціонування слова в українській науковій мові, утворюються словотвірні гнізда: *вpeдъ* [Бер., 80] 1. "болячка, язва"; 2. "смерть" – *вpoдъ* [17] – *вpoдoвaтый* [17] "той, що має гандж, ваду". Усе це свідчить про те, що іншомовні слова повністю засвоюються системою староукраїнської мови.

Яскраво виражена у семантичній структурі цих тематичних груп полісемія, коли слово реалізується одразу з багатьма значеннями: *бoль* [Бер., 160] "відчуття фізичного страждання", "хвороба, слабкість", "рана", "відчуття душевного страждання"; *хoрoбa* [11] "нездужання, слабкість", "хвороба взагалі", "пошесть", "рана, болячка", "душевне страждання" та ін.

З явищем полісемії у парадигматиці тісно пов'язана міжгалузєва омонімія. Вона також представлена в цих тематичних групах: *paкъ* [Бер., 197] – медична і зоологічна номенклатура. Ще одна риса медичної лексики раннього періоду – синонімічність. Вона представлена такими лексичними одиницями: *чoлoвѣчoкъ* [39] / *зpeницa* [39]; *oгнeвaа* [79] / *згнилoє мaсo* [197] / *гaнгрeнa* [197]; *oтpѣтa* [5] / *тpѣтизнa* [12] / *пaдъ* [160]; *лѣкapь* [5] / *дoктopъ* [17] / *здopoвaдaвцa* [180]; *вpaчeвaнiє* [222] / *дoктopствo* [17].

Явище синонімії супроводжується багатством фонетичних – *нeмoцнѣи* [Бер., 67] / *нeмoцный* [74]; *вpeдъ* [80] / *вpoдъ* [17], морфологічних – *xpoмъ* [53] / *xpoмый* [17], словотвірних – *слѣпoтa*

[222] / *слѣпыи* [191] – варіантів, що свідчить про інтенсивний розвиток медичної номенклатури у цей період.

Антонімія представлена такими номенами: *долгого часѣ боль* [Бер., 164] / *дочасный боль* [160]: “*короткое зболене тѣла*” [160]; *многочасное страданіе* [164] / *привременное страданіе* [160]. Лексеми, засвідчені у словнику Памва Беринди “Лексіконъ словенорѣчскій и именъ тлъкованіе”, що відображають розвиток медичної номенклатури на період XVI – першої половини XVII ст., становлять тепер основу сучасної медичної термінології. Вони активно використовуються на всіх функціональних рівнях – у літературній мові (*бородавка, рак, хвороба, отрута, лікар, лікарство* та ін.), у сфері медичного користування (*артерії, гортань, кістка, кров, віспа, гарячка, гангрена, пухлина, екстракт*) та в діалектах (*болізнъ, франця, хвороба, жовта хвороба, мерзьячка, варги* та ін.).

У результаті дослідження виявлено, що медична номенклатура в цій пам'ятці становить уже сформовану тематичну групу, яка репрезентує відповідну систему понять і має складну внутрішню структуру. Наприклад, анатомічні назви поділяються на назви тіла людини – *тѣло* [Бер., 197], *киталть тѣла* [9] – та назви частин тіла людини, у межах яких далі виділяємо назви органів системи кровообігу: *жила* [180], *срдце* [21]; назви органів опорно-рухової системи: *рѣка* [29], *хребет* [163]; назви органів нервової системи: *мозокъ* [65], *мозокъ въкостехъ* [9]; назви органів травної системи: *языкъ* [10], *жолѣдокъ* [37]; назви органів дихальної системи: *нось* [253], *легиѣ* [84]; назви органів сенсорних систем: *око* [26]; *сѣнища* [44], *ѣхо* [149]; назви органів статевої системи: *матица* [59]; назви органів сечовидільної системи: *нырка* [197], *почка* [13]; назви сполучних тканин організму: *кровь* [56], *жирь* [197]; назви шкіри та її похідних: *скора* [17], *волось* [190].

Проведений аналіз дав можливість виявити специфіку семантичного групування, словотвору, виникнення, становлення і функціонування цієї категорії слів, частина яких стала базою для формування подібних слів наступних періодів української мови.

Особливістю лексики досліджуваних тематичних груп є їх тісний зв'язок із природничими науками, постійним удосконаленням знань про специфіку людського організму, з розвитком медицини взагалі, що робить досліджувану медичну номенклатуру динамічною, а її вивчення необхідним.

¹Карпова В.Л. Староукраїнські вторинні назви рослин // Мовознавство. – 1984. – №2. – С. 46-54; ²Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К., 1992; ³Олещук Т.В. Медицинская лексика в древнерусском книжнописьменном языке: Автореферат. – К., 1983; ⁴Передрієнко В.А. Лікарські та господарські порадики XVIII ст. – К., 1984; ⁵Петришина В.У. Этимологические основы наиболее употребительных медицинских терминов: Автореферат. – Львов, 1973; ⁶Петрова О.Б. Структурно-семантична характеристика медичної термінології та народних найменувань шкірних хвороб в українській мові: Автореферат. – Х., 1994; ⁷Потебня А.А. Малорусские домашние лечебники XVIII в. // Киевская старина. – К., 1890, Т. 28; ⁸Сабадош І.В. Формування української ботанічної номенклатури. – Ужгород, 1996; ⁹Сорокин Ю.С. Из истории русской естественно-научной терминологии и ее литературного распространения: Термин растение и его синонимы // Изв. АН СССР, Серия литературы и языка. – М., 1966. – Т. 25. – Вып. 3; ¹⁰Дидик-Меуш Г.М. Медична номенклатура в пам'ятках української мови XVI – XVIII ст.: Автореферат. – Львів, 2001. – С. 4; ¹¹Вакалюк Я.Ю. Из спсотережень над лексикою народної медицини // Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 61-66; ¹²Вакалюк Я.Ю. Семантико-словотвірна структура народних назв хвороб Прикарпаття // Методичні читання “Словотвірна та семантична структура української лексики”, присвячені пам'яті засновника дериватологічної школи на Україні проф. Івана Ковалика. – Львів, 1991. – С. 30-31; ¹³Миголинець О. Назви симптомів захворювань в українських закарпатських говірках // Українське і слов'янське мовознавство. Зб. наукових праць. Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С. 340-342; ¹⁴Дидик-Меуш Г.М. Знач. праця. – С. 4; ¹⁵Чернявский М.Н. Краткий очерк истории и проблем упорядочения медицинской терминологии // Энциклопедический словарь медицинских терминов. – М., 1984, Т. 3. – С. 410; ¹⁶Дидик-Меуш Г.М. Знач. праця. – С. 12; ¹⁷Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис. (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). – К., 1961. – С. 9; ⁶Дидик-Меуш Г. М. Знач. праця. – С. 14.

Список умовних скорочень джерел:

Бер. – Лексикон словенороський Памви Беринди. / Підгот. В.В. Німчук – К., 1961.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. / Підгот. В.Т. Бусел – К., 2001.